

UDK 78:39(497.4):930.85(=411.16)

Zmaga Kumer
Ljubljana

ŽIDJE V SLOVENSKI LJUDSKI PESMI

Ljudstvo presoja zgodovinsko dogajanje po svoje, zato lahko ohrani v izročilu, kar ima zgodovinopisje za nepomembno, nasprotno pa "pozabi", kar se zdi, da bi moralo zapustiti sledove, bodisi v pesmih ali pripovedkah.

V slovenski ljudski pesmi nastopajo palestinski Judje kar pogosto, vendar le v legendarnih pesmih, ki se vsebinsko naslanjajo na sv. pismo, zlasti evangelije, medtem ko zasledimo srednjeveške Jude ali Žide samo v dveh pripovednih pesmih.¹ Zdi se torej, da naše ljudstvo z Židi ni imelo takih in tolikšnih stikov, da bi spomin nanje mogel zapustiti močne sledove v pesemskem izročilu.

Po ugotovitvah zgodovinarjev so bile židovske naselbine na Slovenskem že v 13. stoletju. Tako se v Beljaku omenjajo prvič 1255, v Mariboru 1277, na Ptujju 1286, v Celovcu 1293,² za Ljubljano pa je najstarejši zanesljivi podatek šele iz 1327.³

Najbolj so se Židje naseljevali na zahodnem obrobju slovenskega ozemlja in na Štajerskem, medtem ko so imeli na Kranjskem dalj časa trajajočo naselbino samo v Ljubljani, pa še tja so prišli iz Čedadada in Gorice.⁴

Židje niso bili samo posebna etnična in verska skupnost, ampak so po srednjeveških pravnih vidikih veljali za nekakšen stan.

Zato so imeli svojo upravo, ki so jo vladarji uporabljali tudi, kadar je šlo za davke. Sporne zadeve med Židi ali med Židi in kristjani je razsojal židovski sodnik, ki je bil npr. v Mariboru hkrati mestni sodnik.⁵

Denarni posli, zlasti posojanje denarja, so bili glavno a ne edino opravilo Židov. Tisti v spodnještajerskih mestih so trgovali z avstrijskimi obmorskimi mesti in z Benetkami. Kupčevali so z vinom, konji in lesom. Rokodelci na splošno niso mogli biti, ker zaradi svoje vere niso mogli biti člani cehov, ki so v naših mestih nastajali proti koncu srednjega veka iz cerkvenih bratovščin in tudi kot gospodarske organizacije ohranili bratovščinske verske in družabne naloge. Vendar je bilo nekaj rokodelskih panog, s katerimi so se ukvarjali, npr. z zlatarstvom in izdelovanjem pečatov, kar je bilo v zvezi s trgovino zlata, srebra in menjavo denarja.⁶

1 Gl. *SLP* = Slovenske ljudske pesmi, III. Ljubljana, Slov. matica, 1992, št. 155 in 201.

2 Vlado *Valenčič*, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992, 5.

3 Milko *Kos*, *Srednjeveška Ljubljana. Topografski opis mesta in okolice*. Ljubljana, 1955, 19.

4 Sergij *Vilfan*, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941*, Graz 1968, 115.

5 *Vilfan*, 115.

6 *Valenčič*, 23.

Le za lastno preskrbo židovskega prebivalstva in iz obrednih razlogov so za nekatere poklice obstajali židovski obrtniki. Tako so bili v večjih židovskih občinah židovski mesarji, peki, brivci in krojači.⁷

Židje niso stanovali skupaj s kristjani v istih hišah, sicer pa tudi ne popolnoma ločeno od krščanskega prebivalstva. Židovska četrt v Ljubljani ni bila pravi geto in v Mariboru so živeli tudi zunaj svoje četrti. Zanimivo je, da se je ime Židovska ulica (Judengasse) v Ljubljani pojavilo v virih šele 1517, potem ko so bili Židje že izgnani in ljubljanska židovska četrt ni zapustila nobenih drugih sledov razen uličnega imena.⁸

Posojanje denarja, ki je bilo glavno opravilo Židov, je bilo eden od vzrokov za njihov neugodni družbeni položaj. Z visokimi obrestmi, ki so jih dolžniki imeli za oderuške, so si nakopali sovraštvo, ki ga je še stopnjevalo versko nasprotje in nestrpnost prebivalcev, med katerimi so Židje živeli kot tujci.⁹

Položaj Židov so v habsburških deželah urejali židovski redovi, npr. iz 1244, 1254 in 1277. Po teh redovih je bilo npr. določeno spoštovanje židovskih praznikov, prepovedano pa skrunjene njihovih pokopališč in obdolževanje Židov, da uporabljajo človeško kri pri svojih verskih obredih.¹⁰

Take in podobne obdolžitve so bile večkrat vzrok za protizidovske izgrede. Nekaj jih navaja Valvasor. Npr. 1290 naj bi bili nastali zato, ker so Žide sumničili obrednega umora, ko se je izgubil neki otrok. Leta 1337 so v Ljubljani dolžili Žide, da so zastrupili vodnjake. Še 1643 je bil pri deželskem sodišču loškega gospostva proces zaradi tatvine hostij, ki naj bi bile prodane Židom.¹¹

Od srede 15. stoletja je v avstrijskih deželah naraščalo nerazpoloženje do Židov in končno privedlo do njihovega izгона. Cesar Maksimilijan je 1496 izdal ukaz o izgonu Židov iz Štajerske in Koroške, razlog za to pa naj bi bilo onečaščenje zakramenta (hostij), obredni umori krščanskih otrok ter oderušstvo in goljufije v odnosih do dolžnikov. Iz Ljubljane so bili Židje izgnani 1515.¹²

Čeprav naj bi v 15. stoletju tudi kmečki podložniki dobivali posojila pri Židih,¹³ pa se vendar zdi, da so bili pri našem ljudstvu za nestrpnost do Židov močnejši verski razlogi. Vsaj obe pripovedni pesmi govorita za to.

Prvo je 1845 zapisal O. Caf, zapela pa mu jo je 70-letna Marinka Bobnica iz vasi Morje pri Framu. Besedilo pripoveduje, da je "mladi zamorčič" poslal svojo "deklico" v cerkev, kjer naj bi hostijo, ki jo bo prejela pri obhajilu, zavila v "hadrcu" (ruto) in prinesla domov. Ko je to storila, je morala dati hostijo v zlato skledico, po mizi politi kri (ki je pritekla iz prebodene hostije?), nato pa vreči vse v razbeljeno peč. V peči je hostija postala dete Jezus, "zamorčič" ga je vrgel svinjam, pa so pred Jezusom pokleknile.

"Zamorčič" seveda ni Črnc, pač pa tisti, ki prihaja "izza morja", Saracen oz. Maver, kakor je sklepal Ivan Grafenauer, ko je v svoji razpravi "Zamorci in zamorske deklice v narodnih legendah"¹⁴ obravnaval to pesem. Domneval je, da je "prvotna oblika" prav zaradi tega nastala "nekako v 12./13. stoletju", kajti "zamorčičeva" deklica naj bi bila krščanska sužnja, suženjstvo pa je v srednji Evropi prenehalo v 13. stoletju.

7 Valenčič, 7.

8 Valenčič, 11 sl., 10.

9 Valenčič, 16.

10 Valenčič, 12 sl.

11 Valenčič, 16, 31 sl.

12 Valenčič, 24, 26; prim. tudi Vilfan, 116.

13 Valenčič, 8.

14 Dom in svet 51, Ljubljana 1939, 343-349.

Starost pesmi naj bi po Grafenauerju potrjevala tudi verzna oblika, "pripovedna dolga vrstica".

Toda verz iz dveh polovic, z dvema pojmovnima poudarkoma v vsaki in z nedoločenim številom nepoudarjenih zlogov, ki ga je Grafenauer imenoval "pripovedna dolga vrstica", je v resnici sestavljen iz dveh petercev (torej doočenega števila zlogov!), s po dvema poudarjenima zlogoma v vsakem, po Vodušku¹⁵ imenovan "lirski deseterec". V obravnavanem Cafovem zapisu pa ni nobene vrstice, ki bi temu ustrezala in potrjevala domnevno starost pesmi. Dvoje je mogoče: ali Marinka Bobnica pesmi ni zares pela, ampak besedilo narekovala, ali pa ga je Caf pozneje "popravljaj". Vemo, da so si starejši zapisovalci dajali zlasti pripovedne pesmi narekovati, ker jim je bilo najbolj pomembno besedilo, popravljali pa so ga iz različnih vzrokov. Vemo tudi, da pevci zares obvladajo besedilo samo, če ga pojejo. Pri narekovanju pride skoraj redno do napak v zgradbi verzov. Sicer pa začetek te pesmi povsem ohranja način izražanja naših pripovednih pesmi (uvodni verzi!)¹⁶ in je zložen v zanje značilnem trohejskem sedmecu z anakruzo. Nadaljnje besedilo prehaja že kar v prozo. O "pripovedni dolgi vrstici" oz. lirskem desetercu torej ni sledu.

Glede "zamorčiča" je imel Grafenauer le deloma prav. Saracena so v srednjem veku imenovali islamske Arabce, ki so 711 čez Gibraltar udri v Španijo, si jo osvojili in ji vladali do 1212, ko so bili premagani. Med arabsko zasedbo živeli Židje so kristjanom občasno veljali za zaveznike islama in bili večkrat preganjani tudi zaradi očitkov, da so oskrunjali hostije.¹⁷ Naši preprosti ljudje, ki so v srednjem veku radi romali k Sv. Jakobu v Kompostelo (božja pot od 9. stoletja),¹⁸ so se v Španiji mogli srečati tako z Arabci kakor z Židi in jih kot nekrstjane enačiti. Zanje so bili pač Španci. Zato "zamorčič" obravnavane pesmi ni nujno Saracen, Maver, kakor je mislil Grafenauer, marveč lahko španski Žid in "deklica" ne nujno sužnja, marveč samo krščanska dekla, služabnica. Smemo torej s precejšnjo verjetnostjo domnevati, da je pesem res srednjeveška, nastala v času romanj v Kompostelo in da vsebinsko odseva obtožbe zoper tamkajšnje Žide, o katerih so romarji pač mogli slišati. Saj je komaj verjetno, da bi bila nastala kasneje in hote postavljena v "saracensko" okolje, ko pa imamo na račun sovražnosti do Židov drugo domačo pripovedno pesem, celo v dveh zapisih.

S "Kranjskega" je zapis M. Ravnikarja-Poženčana izpred 1838 (gl. SLP III, št. 201/1). Besedilo pripoveduje o Jakcu, ki je obsojen na smrt, ker je vlomil v cerkev, vzel tri hostije in jih prodal Judom (Židom). Melodije Ravnikar ni zapisal in tudi oblikovna stran pesmi mu ni bila mar. Zato je besedilo pisal zdržema, čeprav je očitno, da se po dve, včasih po tri vrstice povezujejo v kitice. Torej bi pesem mogla imeti dvovrstično melodijo s ponovitvijo 2. vrstice. Verz je skoraj dosledno trohejski sedmerek (z anakruzo ali brez nje).

Drugi zapis je iz Goričice p. Ihanu, kjer je Neža Pirc pd. Štučkova (1869-1938) 18. januarja 1910 pesem zapela Francu Kramarju (gl. SLP III, št. 201/2). Besedilo obsega samo pet kitic, ki pa se smiselno uvrščajo na začetek Ravnikarjevega zapisa, saj mu brez njih pravzaprav manjka pojasnilo, zakaj so "Jaka lovile rihte tri" (tako se

15 Valens *Vodušek*, Arhaični slovanski peterec-deseterec v slovenski ljudski pesmi, v: Slov. etnograf 12, Ljubljana, 1959, 181-202.

16 Prim. Zmaga *Kumer*, Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi, Ljubljana 1996, 97-113.

17 Prim. Zgodovina Cerkve, 2. Srednji vek (600-1500), Ljubljana, 1991, 345 sl.

18 Leto svetnikov, III. Ljubljana, 1972, 208; Niko Kuret, Praznično leto Slovencev, II. Ljubljana 1967, 227 sl.

pesem pri Ravnikarju začne). Verzni obrazec je tudi tu trohejski sedmerek, kitice besedila dvovrstične in temu ustreza dvovrstična melodija s ponovitvijo 2. vrstice, kar potrjuje domnevo o enaki oblikovni zgradbi pesmi, ki je bila podlaga Ravnikarjevemu zapisu. Ker vemo, da je Ravnikar pred 1838, ko je že bil na Gori p. Sodražici, pasel duše v Tuhinjski dolini, je verjetno, da je pesem zapisal tam in smemo namesto "s Kranjskega" reči "z Gorenjskega", morda kar "iz Tuhinjske doline" in tako predlogi obeh zapisov tudi zemljepisno zblížati.

Z zapisom melodije je moral imeti Kramar nekaj težav. Nemara je pevka konec vsake vrstice nekoliko zategnila, pa je Kramar zato, da bi se mu s 4/4 taktovskim načinom prav izšlo, pisal tam polovinke, ki učinkujejo nenavadno. Najbrž bi bilo bolj prav pisati v 2/4 taktovskem načinu:

(Kramar:)

1. Voh Ja-ka, Ja-ka čer-ma-mov, kje vkr-a-du svet Re-šne te-lo.

V obeh zapisih je ohranjen priimek cerkvenega roparja, kar daje misliti, da ima pesem za podlago resničen dogodek. V Ravnikarjevem zapisu je Jaka Čurežev, v Kramarjevem pa Jaka Cermanov. Omemba Gorice, kamor je Jaka prodal hostije, tudi ni brez pomena. Ljubljanski Zgodovinski arhiv npr. hrani med svojimi listinami podatek, da je "Erazem Fortschacher, nakladnik v Gornjem gradu, leta 1568 prosil ljubljansko sodišče za posredovanje pri sodišču v Gorici v poslu, ki ga je imel z Židom Izakom".¹⁹ Se pravi, da so ljudje poslovali z goriškimi Židi tudi potem, ko na Kranjskem Židje niso več smeli bivati. Če je bil res še 1643 pri sodišču loškega gospostva proces zaradi tatvine hostij (gl. spredaj), najbrž ni bil edina ali poslednja izjema, sicer pa bi lahko tudi tako utegnil odmevati med ljudstvom in dodatno, če ne neposredno vplivati na nastanek pesmi.

Četudi po zapisu mlajše, pa je Kramarjevo besedilo pavzaprav začetek pesmi, ko pravi, da je Jaka Cermanov ukradel sv. Rešnje telo, ga prodal "v Gorico Judom" in da so ga zato iskale "rihte tri: križka, goriška, smledniška". O križki in goriški pravi, da se ju ne boji, smledniški celo fige moli, toda ujela ga je prav "križka rihta" in v Ravnikarjevem zapisu je bil "na Križu" proces proti njemu.

S tem, ko besedilo navaja imena treh "riht", postavi zgodbo v resnično okolje, v širško okolico Kamnika. Na gradu Križ nad istoimensko vasjo, 6 km od Kamnika, je bil od 2. pol. 16. stoletja sedež deželskega krvnega sodišča, ločenega od kamniškega, in tam so bile vislice tudi za tiste, ki so bili obsojeni v Kamniku. V Smledniku se omenja grad že v 12. stoletju, v 14. stoletju so ga od smledniških gospodov dobili Celjani in 1439 ga je porušil Jan Vitovec. Pozidali ga niso nikoli, pač pa je bila v 17. stoletju sezidana še ohranjena Lazzarinijeva graščina.²⁰ Za "smledniško rihto" torej ni stvarne podlage. "Goriška rihta" je v pesmi morda imenovana zato, ker je Jaka prodal hostije v Gorico ali pa, da bi bile pač tri "rihte". Tudi v pesmi o rokovnjaču Matjonu iz 19. stoletja nastopajo tri in ga ujame križka.²¹

¹⁹ Valenčič, 30.

²⁰ Krajevni leksikon Slovenije, II. Ljubljana 1971, 187, 383, 389; Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana, 1937, 190.

²¹ Zmaga Kumer, Balada o rokovnjaču Matjonu, v: Traditiones 13, Ljubljana 1984, 35-47.

Zanimivo je nadaljevanje besedila. Brez njega bi morda pritrdili Grafenauerjevi domnevi, da je pesem "v neki prvotni obliki" nastala še pred 16. stoletjem, ko so bili Židje izgnani iz Ljubljane, prej pa že iz drugih slovenskih dežel. Sicer pa že odločilna vloga "križke rihte" kaže, da pesem ni mogla nastati pred 16. stoletjem, raje kasneje.

V sodnem procesu na Križu Jaka prizna, da ga je k cerkvenemu ropu (očitno dragocenosti iz tabernaklja) nagovorila "mežnarjeva dekla" in ji je moral za plačilo dati tri posvečene hostije. Torej je bila pravzaprav ona kriva za oskrunitev hostij, obsojen pa je bil Jaka: "Zato boš ti glavco dal, /ker s Judam Boga prodal". Pričakovali bi, da se bo pesem končala z nastopom frajmana (krvnika), pa se nanadoma pojavi motiv, ki ga moremo imeti za odsev nerazpoloženja ljudi do fevdalne gospode. Oglasi se namreč "križka grofinja", vse prej kakor krepostna (taka je gospoda v naši ljudski pesmi), ki ji je postavni Jaka všeč. Zato hoče, naj ga pošljejo v Rim delat pokoro, potem pa bi postal na Križu (njen?) kočijaž. Sodnik, križki grof, pa zagrozi, da bo "dal glavco, kdor bo prosil za Jakca" in potrdi smrtno obsodbo.

To, da je pesem nastala na kamniškem območju in ne pred drugo polovico 16. stoletja, potemtakem skoraj ne more biti sporno. Vprašanje pa je, ali je nastala iz protižidovskega razpoloženja in se motiv prodaje hostij ni morda pritaknil kot spomin na omenjeni proces 1643, neposredni povod za nastanek pa je bil resničen rop cerkvenih dragocenosti. V tem primeru pa pesmi ne bi mogli več uvrščati med srednjeveške, ampak med tiste, ki dokazujejo, da so naše pripovedne pesmi nastajale še stoletja dolgo, tudi kot odsev dogajanja v domači deželi in ne le snovno prevzete iz evropskega baladnega izročila.

SUMMARY

In the Slovene folk song Palestinian Jews come up fairly frequently, but only in legendary songs relying on the contents of the Bible, particularly on the Gospels, whereas mediaeval Jews are to be traced only in two narrative songs. It appears thus that our people did not have with Jews - who were expelled from Styria and Carinthia in 1496, and from Ljubljana in 1515 - enough such contacts that a memory of them could have left strong traces in the song tradition. Although in the 15th century also peasant subjects were said to get loans from Jews, this being the main reason for impatience with Jews, it does seem that among Slovenes the indisposition towards Jews had stronger religious motives. At least both the narrative songs speaking about the stealing of hosts and about selling them to Jews are evidence of that.

The first one was written down by O.Caf and it was sung for him by the 70-years old Marinka Bobnica, from the village Morje near Fram. It may be assumed, with considerable probability, that this song originated in the Middle Ages, at the time of pilgrimages to Compostela and that its story reflects the accusations of the local people against Jews in Compostela, something that the pilgrims may well have heard.

The second recorded text is by M. Ravnikar-Poženčan from before 1838. It is almost unquestionable that the song originated in the region of Kamnik, and not before the second half of the 16th century; but the direct cause for its origin was probably a concrete instance of robbery of valuable things in the church. In this case the song could be ranked among those proving that our narrative songs were still taking shape for centuries long, also as a reflection of event in the home country and are not only in their subject taken over from the European ballad tradition.